

Studies on Understanding Hadith

P-ISSN: 2588-3895

E-ISSN: 2588-4417

DOI: 10.30479/mfh.2023.18769.2258

Dating the Narration of “Maghtal Ahl al-Yamama” about the Collection of the Quran

Samane Torabi¹

Amir Ahmadnezhad^{2*}

Seyyed Mahdi lotfi³

Abstract

The issue of the collection of the Quran has been a topic of debate due to the existence of different and contradictory traditions. This research aims to shed light on this issue by examining the narration of Maghtal Ahl Al-Yamama, which is one of the narrations related to the collection of the Quran during the time of Abu Bakr. . By doing so, the time and spatial origin of this narrative were determined. This narration has been narrated in seven narrative sources before Sahah Seth, after drawing the diagram of documents; it was initially thought that Ibn Shihab Zohri was the main common link of this narration. However, after further investigation, it was discovered that only two of the five branching ways from Ibn Shihab were not single ways, namely Yunus Ibn Yazid and Ibrahim Ibn Saad. Considering the comparison of the frequency of quotations from these two narrators and the appearance of the first writings in the analysis of documents and document-texts, the effective role of Ibrahim Ibn Saad with the branching of ten ways in the publication of this narration was defined. The content of this narration highlights the role of Omar, Abu Bakr, Zayd Ibn Thabit, and Khozaima in the subject of the Quran, and it was determined that it was published in the period of the second or third quarter of the second century.

Keywords

Collection of Quran, Yamama Killing, Dating the Narrations, Ibrahim Ibn Sa'ad, Commen Link.

Article Type: Research

1. Master's Degree of Quran & Hadith, University of Isfahan. Email: torabi.samane303@gmail.com

2. Responsible Author, Assistant Professor of Quran & Hadith, University of Isfahan.

Email: ahmadnezhad@ltr.ui.ac.ir

3. Associated Professor of Quran & Hadith, University of Isfahan. Email: mhdlotfi@yahoo.com

Received on: 10/05/2023 Accepted on: 12/09/2023

Copyright © 2023, Torabi, Ahmadnezhad & lotfi

Publisher: Imam Khomeini International University.

تلفن: ۰۲۶۸۸-۳۸۹۵
شماره مجله: ۰۲۶۸۸-۴۴۱۷

مطالعات فقه حدیث

DOI: 10.30479/mfh.2023.18769.2258

تاریخ‌گذاری روایت «مقتل اهل الیما»؛ در مسأله جمع قرآن کریم

سمانه ترابی^۱
امیر احمد نژاد^{۲*}
سید مهدی لطفی^۳

چکیده

مهم‌ترین علت در تعدد نظرات در رابطه با مسئله‌ی جمع قرآن، وجود روایات متفاوت و متناقض در این خصوص است. از این رو، این پژوهش با پرداختن به روایت «مقتل اهل الیما»، مشهورترین نقل مرتبط با موضوع جمع قرآن در زمان ابوبکر را از طریق یافتن روایت در کهن‌ترین منابع روایی و بررسی طرق مذکور در منابع، یافتن حلقه‌ی مشترک و بررسی سیر تطور متن و اسناد روایت، با نگاهی توأمان به محتوای روایت در تمام مراحل پژوهش، تاریخ‌گذاری کرده و علاوه بر خاستگاه زمانی-مکانی، تفاوت محتوایی تحریرهای منسوب به هر طریق را مشخص می‌کند. این روایت در هفت منبع روایی پیش از صحاح سته نقل شده است و از این میان، مولفین ۵ منبع روایی، اولین تحریرهای این روایت را از ابراهیم بن سعد و مکتب حدیثی بغداد نقل کرده‌اند. همچنین پس از رسم نمودار اسناد، در نگاه اول ابن شهاب زهری، حلقه‌ی مشترک اصلی این روایت به نظر می‌رسد، ولی پس از تأمل و بررسی بیشتر، مشخص می‌شود که از میان ۵ طریق انشعاب یافته از ابن شهاب، تنها ۲ طریق آن (یونس بن یزید و ابراهیم بن سعد) طرق منفرد نیستند. با توجه به مقایسه‌ی فراوانی نقل از این دوراوی و ظهور اولین تحریرها در تحلیل اسناد و اسناد-متن، نقش مؤثر ابراهیم بن سعد با انشعاب ۱۰ طریق، در نشر این روایت با محتوای برجسته ساختن نقش عمر، ابوبکر، زید بن ثابت و خزیمه در موضوع جمع قرآن و در بازه‌ی زمانی ربع دوم یا سوم قرن دوم مشخص می‌شود.

کلیدواژه‌ها

جمع قرآن، جنگ یمامه، تاریخ‌گذاری حدیث، ابراهیم بن سعد، حلقه مشترک.

نوع مقاله: پژوهشی

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان. torabi.samane303@gmail.com
 ۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول). ahmadnezhad@ltr.ui.ac.ir
 ۳. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان. mhdlotfi@yahoo.com
- تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۱

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

۱. طرح مسأله

چگونگی جمع و تدوین قرآن کریم، از مسائل مهم حوزه‌ی تاریخ قرآن است؛ این موضوع در همه‌ی ادوار تاریخی، با نظراتی متفاوت از جانب اندیشمندان اسلامی و خاورشناسان روبرو بوده است. بسیاری، با استناد به شواهد نقلی (متون روایات)، جمع اولیه‌ی قرآن را در زمان ابوبکر و سپس به‌طور رسمی، در زمان عثمان پذیرفته‌اند (طبری، ۱۴۲۰ق، ۱: ۶۱-۶۲؛ باقلانی، ۱۴۲۲ق، ۱: ۶۸-۶۴؛ ابن عطیه، ۱۴۱۳ق، ۱: ۵۰-۴۹؛ طبرسی، ۱۴۱۵ق، ۱: ۴۲-۴۴؛ طباطبایی، ۱۳۹۴ق، ۱۵۰؛ زنجانی، ۱۴۰۴ق، ۶۲). عده‌ای نیز با تکیه بر دلایل عقلی و تناقض‌های درونی روایات، به جمع قرآن در زمان پیامبر معتقدند (زرکشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۲۳۸-۲۴۰؛ خویی، ۱۳۹۰ق، ۱: ۲۴۰-۲۵۹؛ عسکری، ۱۴۱۷ق، ۱۱۸؛ رامیار، ۱۳۶۲ش، ۲۸۱).

در میان خاورشناسان، تئودور نولدکه^۱ و ریچارد بل^۲، تلقی مشهور مسلمانان مبنی بر جمع اولیه‌ی ابوبکر و جمع نهایی قرآن توسط عثمان را پذیرفته‌اند. نخستین نگاه تردیدآمیز نسبت به روایات جمع قرآن در پژوهش کازانووا^۳ مشاهده می‌شود. قرآن پژوهان بعدی، مانند شوالی^۴، تدوین قرآن را مربوط به عهد خلیفه‌ی سوم، مینگانا^۵ به دوره‌ی عبدالملک، برتن^۶ مربوط به زمان پیامبر (ص) و ونزبرو^۷ آن را پس از وقفه‌ی دو بیست ساله در انتهای سده دوم یا ابتدای سده‌ی سوم دانستند (موتسکی، ۱۳۸۵ش).

مهم‌ترین علت در تعدد نظرات مذکور، متون مختلف و متناقض روایات جمع قرآن است. تاریخ‌گذاری و دستیابی به فهم عمیق از خاستگاه این روایات، در بررسی ابعاد مختلف از متن رسمی قرآن، حائز اهمیت است. مهم‌ترین مسئله، در تاریخ‌گذاری حدیث این است که روایات، چه دوره‌ی زمانی خاصی را به ما نشان می‌دهند. نخستین گام برای استفاده از روایات به لحاظ تاریخی، بررسی میزان اصالت و اعتبار تاریخی آن‌ها و پاسخ به این سؤال اصلی است که روایات موردنظر در چه دوره‌ای از تاریخ اسلام پدید آمده و توسط چه فرد یا افرادی انتشار یافته است (موتسکی، ۱۳۹۴ش).

یکی از روایات مربوط به جمع قرآن، روایت جنگ یمامه است که با تحریرها و طریق‌های متعدد، ماجرای کشته شدن قراء و حفاظ و در نهایت جمع زیدبن ثابت در

1. Theodor Nöldeke
2. Richard Bell
3. Paul Casanova
4. Friedrich Schwally
5. Alphonse Mingana
6. John Burton
7. John Wansbrough

زمان خلافت ابوبکر را گزارش می‌کند. این پژوهش، در تلاش است خاستگاه مکانی وزمانی، پیدایش، نشر و سیر تطور تدریجی تحریرهای مختلف روایت را تبیین و تحلیل کند. در رابطه با روایات جمع قرآن، مطالعات و پژوهش‌های بسیاری صورت گرفته است؛ مهم‌ترین آن‌ها در میان آثار خاورشناسان عبارت‌اند از: ۱- تاریخ قرآن (نولدکه-شوالی ۱۸۶۰م)؛ ۲- مطالعات قرآنی (ونزبرو، ۱۹۹۷م) ۳- جمع قرآن (برتن، ۱۹۷۷م). در میان آثار نویسندگان اسلامی نیز می‌توان به کتبی مانند؛ ۱- الکلمات الحسان فی الحروف السبعة و جمع القرآن از محمد بخت المطبعی (۱۴۰۳ق)، ۲- تاریخ جمع قرآن (ناینی، ۱۳۶۵ش)، ۳- حقایق هامه حول القرآن الکریم (عاملی، ۱۴۱۰ق)، ۴- جمع القرآن درسه تحلیلیه لمرویاته از اکرم عبد خلیفه دیلمی (۱۴۱۷ق) ۵- تدوین القرآن از علی کورانی (۱۴۱۸ق) ۶- کاوشی در تاریخ جمع قرآن (ایازی، ۱۳۷۸ش)، ۷- متی جمع القرآن اثر سیدمحمد شیرازی (۱۴۱۹ق)، ۸- کتابه القرآن فی العهد المکی اثر عبدالرحمن عمر اسپینداری (۱۴۲۳ق)، ۹- تدوین القرآن المجید اثر محمد عزه دروزه (۲۰۰۴م)، ۱۰- الوحی من التزیل الی التدوین اثر حمادی المسعودی (۲۰۰۵م)، ۱۱- پژوهشی در مصحف امام علی علیه السلام اثر جعفر نکونام (۱۳۸۲ش) ۱۲- جمع القرآن نقد الوثائق و عرض الحقائق اثر سیدعلی شهرستانی (۱۴۳۵ق) اشاره کرد. همچنین مقالات و پایان‌نامه‌هایی در این خصوص نگاشته شده است، مانند: ۱- تحلیل دیدگاه‌های خاورشناسان در مورد روایات جمع و تدوین قرآن (علی‌زاده، ۱۳۹۱ش)، ۲- تحلیل انتقادی دیدگاه‌های محققان تاریخ قرآن در حوزه توحید مصاحف در دوره عثمان (زرین‌قلم، ۱۳۹۷ش). ۳- بازخوانی روایات جمع قرآن بر پایه‌ی حدیث نزول قرآن بر هفت حرف (طباطبایی و رجبی قدسی، ۱۳۹۳ش) ۴- بررسی و نقد نظریات هارالد موتسکی درباره جمع و تدوین قرآن (فخرایی، ۱۳۹۷ش).

مرتبط‌ترین اثر، تعدادی از روایات مشهور در خصوص جمع قرآن را با شیوه‌های سنتی، اعتبارسنجی و عدم اعتبار آن‌ها را ثابت کرده است (دارابی، ۱۳۹۲ش). لیکن تا به حال خاستگاه زمانی و مکانی هر کدام از روایات جمع قرآن و به‌طور خاص روایت «مقتل اهل الیمامه» بررسی نشده است. پژوهش مرتبط با تاریخ‌گذاری این روایات، مقاله موتسکی با عنوان «جمع و تدوین قرآن؛ بازنگری در دیدگاه‌های غربی در پرتو تحولات جدید روش‌شناختی»^۱ است که تنها به تاریخ‌گذاری اسناد روایات جمع قرآن در زمان ابوبکر و عثمان و رسم نمودار اسناد این روایات پرداخته است و در بهره‌گیری از

1. The Collection of the Quran: A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Development.

روش‌های دیگر مختصر عمل کرده است، همچنین موتسکی برای بررسی اسناد روایات، تحریرها و روایات جمع قرآن با مضمون‌های مختلف را از یکدیگر تفکیک نکرده است و برای نتیجه‌گیری در مورد حلقه‌ی مشترک، تنها به قید زمان جمع قرآن در روایات تکیه کرده است (Motzki, 2001).

خاورشناسان به متون حدیثی، به‌عنوان منابعی تاریخی می‌نگرند که می‌توان با استناد به آن، تاریخ اسلام، قرآن و همچنین تاریخ پیدایش و تکوین روایات و مباحث گوناگون اسلامی را شناسایی کرد. به بیان دیگر هدف اصلی از تاریخ‌گذاری روایات، در وهله‌ی اول یافتن زمان پیدایش روایت و سپس بررسی سیر تطور آن است (موتسکی، ۱۳۹۴ش، ۲۱، ۲۲). این روش در ابتدا توسط گلتسیهر^۱ و شاخت^۲ ابداع و سپس توسط نینل^۳ و موتسکی^۴ بسط داده شد. یکی از شیوه‌های تاریخ‌گذاری روایات که نخستین بار شاخت آن را مطرح کرد و در این پژوهش نیز مورد استفاده قرار گرفته است، تاریخ‌گذاری مبنی بر یافتن روایت در کهن‌ترین منبع موجود است. زیرا بر این اساس، روایت موردنظر دست کم در زمان تألیف آن منبع وجود داشته است (همان، ۲۳، ۲۳).

شیوه‌ی دیگر در تاریخ‌گذاری روایات تحلیل بر اساس سند است. در این روش ابتدا نمودار اسناد روایت، برای مشاهده‌ی دقیق‌تر طرق، رسم می‌شود. سپس، حلقه‌ی مشترک اصلی^۵ (CL)، حلقه‌های مشترک فرعی^۶ (PCL) و طرق منفرد، مشخص می‌شوند. در پایان، واقعی بودن حلقه‌ی مشترک اصلی و یا ظاهری بودن آن و صحت انتساب طرق حلقه‌های مشترک فرعی به اصلی با بررسی منابع رجالی تحلیل می‌شوند.

سومین روش مورد استفاده، تاریخ‌گذاری بر اساس اسناد-متن است. در این روش، تمام صورت‌های مختلف یک روایت از منابع روایی گردآوری و در ادامه متن و اسناد تحریرهای مختلف، با یکدیگر مقایسه می‌شوند. بررسی و تحلیل دقیق در مقایسه‌ی متن و اسناد، تمام ارتباطات درونی آن‌ها را آشکار می‌سازد و با بهره‌گیری از این شیوه می‌توان به اطلاعاتی در رابطه با متن اصیل و ابتدایی روایت و همچنین متن تثبیت یافته‌ی روایت دست یافت (گلدزیهر، ۱۳۹۴ش).

در این پژوهش، ضمن تحلیل محتوای روایت جهت تسلط بر جزئیات و تفاوت

1. Ignaz Goldziher
2. Joseph Schacht
3. Gautier Juynboll
4. Harald Motzki
5. Common link
6. Partial Common link

محتوایی تحریرهای موجود، همچنین بررسی هرچه دقیق‌تر از سیر تطور متن روایات در روند تاریخ‌گذاری، از ۳ روش مذکور استفاده شده است. در تحلیل محتوا، نخست تمام تحریرهای موجود از روایت در بازه‌ی زمانی موردنظر جمع‌آوری شده و سپس به ترتیب تاریخ وفات مؤلفین منابع روایی چیده می‌شوند محتوای روایت در تحریرهای مختلف بررسی شده و به هر عبارتی که بیانگر اطلاعات خاصی در روایت باشد، کدی مشخص تعلق می‌گیرد. در ادامه، کدها در مقوله‌ها یا زیر مقوله‌های متفاوت قرار داده می‌شوند. روش مذکور در تحلیل دقیق محتوای نقل‌های مختلف یک گزارش تاریخی تأثیر به‌سزایی دارد (هولستی، ۱۳۷۳ ش، ۲۸).

۲. روایت «مقتل اهل الیمامه»

این روایت مربوط به گزارش عمر به ابوبکر مبنی بر کشته شدن تعداد زیادی از حفاظ و قراء در جنگ یمامه است. نبرد یمامه یکی از جنگ‌هایی است که میان مرتدین، مدعیان نبوت و سرپیچی‌کنندگان از مرکز خلافت با مسلمانان رخ داد. این جنگ‌ها به جنگ‌های رده شهرت دارد. یمامه نام منطقه‌ای در نجد عربستان است که در ابتدا نام آن «جَوّ» بود، لیکن چون زنی از قبیله‌ی «جدیس» به نام «یمامه دختر مر» بر دروازه‌ی آن به دار آویخته شد، این منطقه به نام او شهرت یافت (بلاذری، ۱۹۵۶ م، ۱: ۱۰۵). در این ناحیه جنگ سختی میان مسلمانان و پیروان مسیلمه به وقوع پیوست. علی‌رغم شکست سپاه مسیلمه و کشته شدن وی، عده زیادی از مسلمانان نیز به شهادت رسیدند. البته در مورد کشتگان این نبرد، اختلاف نظر وجود دارد و از «هفت‌صد» تا «هزار و هفت‌صد» کشته را گزارش کرده‌اند که برخی از افراد برجسته آن‌ها عبارت‌اند از: ابوحدیفه بن عتبّه بن ربیعّه بن عبد شمس؛ سالم مولی ابوحدیفه، خالد بن اسید بن ابی‌العیص بن امیه (ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ ق، ۱: ۳۴؛ بلاذری، ۱۹۵۶ م، ۱: ۱۰۹).

بحث اصلی در این روایت، ابراز نگرانی عمر در رابطه با سرنوشت قرآن و خواهش وی از ابوبکر جهت انجام اقدامی در این خصوص است. متن مشهور این روایت بدین صورت است: «فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي فَقَالَ إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِقُرَّاءِ الْقُرْآنِ، وَإِنِّي أَخَشَى أَنْ يَسْتَحِرَّ الْقَتْلُ بِقُرَّاءِ الْقُرْآنِ فِي الْمَوَاطِنِ كُلِّهَا، فَيَذْهَبَ قُرْآنٌ كَثِيرٌ، وَإِنِّي أَرَى أَنْ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ. قُلْتُ كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلَهُ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقَالَ عُمَرُ هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ. فَلَمْ يَزَلْ عُمَرُ يِرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى سَرَّحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي سَرَّحَ لَهُ صَدْرَ عُمَرَ، وَرَأَيْتُ فِي ذَلِكَ الَّذِي رَأَى عُمَرُ. قَالَ زَيْدٌ قَالَ أَبُو

بَكَرَ وَإِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌّ عَاقِلٌ لَا تَنْتَهُمُكَ، قَدْ كُنْتَ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَتَتَّبِعُ الْقُرْآنَ فَاجْمَعُهُ. قَالَ زَيْدٌ قَوْلَ اللَّهِ لَوْ كَلَّفَنِي نَقْلَ جَبَلٍ مِّنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ بِأَثْقَلٍ عَلَيَّ مِمَّا كَلَّفَنِي مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ. قُلْتُ كَيْفَ تَفْعَلَانِ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ أَبُو بَكْرٍ هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ. فَلَمْ يَزَلْ يَحُثُّ مُرَاجَعَتِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ اللَّهُ لَهُ صَدْرُ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ، وَرَأَيْتُ فِي ذَلِكَ الَّذِي رَأَيْتُ، فَتَتَّبَعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعُهُ مِنَ الْعُسْبِ وَالرِّقَاعِ وَاللِّخَافِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ، فَوَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ (لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ) إِلَى آخِرِهَا مَعَ خُزَيْمَةَ أَوْ أَبِي خُزَيْمَةَ فَالْحَقَّقْتُهَا فِي سُورَتِهَا، وَكَانَتْ الصُّحُفُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَيَاتِهِ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَيَاتِهِ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ» (بخاری، ۱۴۲۲ق، ۹: ۷۴).

۱-۲. تحلیل محتوای حدیث

روایت «مقتل اهل الیمامه» با ۲۳ متن و ۱۳ طریق، تنها از ۱ صحابی (زید بن ثابت) در منابع ۳ قرن نخست اهل سنت (تا مصاحف ابن ابی داوود؛ متوفی ۳۱۶ق) نقل شده است. به منظور تحلیل محتوای کمی و کیفی این روایات، ابتدا مقوله‌های این روایات و سپس زیر مقوله‌ها و کدهای آن‌ها تعیین، شناسه‌ی زیر مقوله‌ها با یک حرف لاتین و کدهای این زیر مقوله‌ها با افزودن عدد به همان حرف مشخص و در جدول‌هایی با لحاظ ترتیب تاریخی منابع ارائه می‌شود. بررسی این روایات نشان می‌دهد ۴ مقوله‌ی اصلی وجود دارد که ممکن است شامل چند زیر مقوله باشند، زیر مقوله‌ها نیز حاوی کدهای خاصی هستند:

۱-۱-۲. مقوله‌ی اول: انتقال خبر کشته شدن قراء در جنگ یمامه

جزئیات انتقال خبر = A؛ تاکید بر انتقال خبر توسط عمر به ابو بکر «إِنَّ هَذَا أَتَانِي فَأَخْبَرَنِي» = A1، اشاره به حضور عمر در گفت‌وگو «وَ إِذَا عِنْدَهُ عُمَرُ - عُمَرُ عِنْدَهُ جَالِسٌ» = A2، انتقال خبر همراه با ابراز ترس عمر در رابطه با از میان رفتن قرآن «وَإِنِّي أَخَافُ - لَاخْشَى - أَنْ يَسْتَحِجَرَ الْقَتْلُ بِقُرَاءِ الْقُرْآنِ فِي سَائِرِ الْمَوَاطِنِ يَا تَعَابِيرِي مِثَابَهُ» = A3، اشاره به وضعیت قرآن پس از پیامبر «قَبِضَ رَسُولُ اللَّهِ وَ لَمْ يَكُنِ الْقُرْآنُ جَمْعَ، إِنَّمَا كَانَ فِي الْعُسْبِ، كَرَانِيفٍ وَ جَرَانِدِ النَّخْلِ وَالسَّعْفِ» = A4، اشاره به کشته شدن سالم «وَ قَدْ قُتِلَ سَالِمٌ مَوْلَى أَبِي حُدَيْفَةَ» = A5

۲-۱-۲. مقوله‌ی دوم: درخواست عمر از زید بن ثابت

نحوه‌ی بیان عمر و تمجید از زید بن ثابت =B؛ برشمردن زید از کاتبین زمان وحی «قَدْ كُنْتَ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ» =B1، توصیف زید به صفات برجسته «إِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌ عَاقِلٌ» =B2، اشاره به نقل پیامبر در وصف زیدبن ثابت «وَهُوَ أَحَدُ الْأَرْبَعَةِ الَّذِينَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: «خُذُوا الْقُرْآنَ مِنْهُمْ»» =B3.

۲-۱-۳. مقوله‌ی سوم: نتیجه‌ی گفت‌وگو با زید

الف) واکنش زید بن ثابت در پاسخ به عمر =C؛ اشاره‌ی زید به عدم جمع قرآن توسط پیامبر «كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئاً لَمْ يَفْعَلَهُ رَسُولُ اللَّهِ» =C1، پررنگ ساختن اهمیت تصمیم عمر و ابوبکر توسط زیدبن ثابت «كَيْفَ تَفْعَلَانِ - أَوْ تَفْعَلُونَ - شَيْئاً لَمْ يَفْعَلَهُ رَسُولُ اللَّهِ» =C2، تشبیه این مسئولیت به جابجایی کوهی از کوه‌ها و پررنگ کردن اهمیت آن «فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفُونِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ كَانَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا كَلَّفُونِي» =C3، به‌کار بردن ضمیر متکلم مع‌الغیر «فَتَبَّعْنَا فَكَتَبْنَا» =C4

ب) علت موافقت زیدبن ثابت =D؛ پیگیری و اصرار عمر به زید «فَلَمْ يَزَلْ بِي عُمَرُ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي وَرَأَيْتُ فِيهِ مِثْلَ مَا رَأَيْ» =D1، پیگیری ابوبکر «فَلَمْ يَزَلْ بِي أَبُو بَكْرٍ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي ...» =D2، دادن اطمینان خاطر به زید از عواقب جمع قرآن «لَا نَنْتَهُمُكَ» =D3، پیگیری و اصرار عمر به ابوبکر =D4.

۲-۱-۴. مقوله‌ی چهارم: ماجرای یافتن آیه‌ی مفقود شده و سرانجام جمع مصحف

الف) جزئیات پیدا شدن آیه =E؛ یافتن دو آیه‌ی آخر سوره‌ی توبه نزد خزیمه بن الانصاری =E1، اشاره به دوشهادت بودن خزیمه =E2، اشاره به نیافتن آیه در نزد هیچ‌یک از صحابه و برجسته کردن نقش خزیمه =E3، اشاره به وضعیت مصحف جمع شده نزد ابوبکر، سپس عمر و پس از او حفصه =E4، اشاره به چگونگی جمع مصحف «فَتَبَّعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعَهُ مِنَ الْعُسْبِ وَالرَّقَاعِ وَاللِّخَافِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ» =E5، استفاده از تعبیر «رَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ» به‌جای نام خزیمه =E6.

ردیف	منبع	سند	مقوله اول	مقوله دوم	مقوله سوم	مقوله چهارم
۱	مسند ابی داوود الطیالسی (۲۰۴م)	ابراهیم بن سعد، عن الزهري	A1- A2-A3		C1-C2	D1-
۲	مسند ابی داوود الطیالسی (۲۰۴م)	همان	A1- A2- A3-	B1-B2	C1	D1-D2
۳	جزء حسن بن موسی الأشیب (۲۰۹م)	همان	A2-A3			
۴	تفسیر عبدالرزاق صنعانی (۲۱۱م)	ابونابت عن ابراهیم بن سعد، عن الزهري	A1- A2-A3	B1-B2	C1- C2-C3	D1- D2-D3
۵	فضائل القرآن قاسم بن سلام (۲۲۴م)	عبدالرحمن بن مهدی عن ابراهیم بن سعد، عن الزهري	A1- A2-A3	B1-B2	C1- C2-C3	D1- D2-D3
۶	مسند ابن ابی شیبہ (۲۳۵م) ^۱	جعفر بن عون عن ابراهیم بن اسماعیل الانصاری عن الزهري	B1			
۷	مسند ابن ابی شیبہ (۲۳۵م)	همان				E6
۸	فضائل الصحابه از احمد بن حنبل (۲۴۱م) ^۲	ابراهیم بن سعد، رمادی، سفیان عن الزهري	A1- A4-A5	B1- B2 ^۳ -B3	C1- C2-C4	D4
۹	مسند احمد بن حنبل (۲۴۱م)	ابو کامل حدثنا ابراهیم بن سعد حدثنا ابن شهاب		B1- B2-B3		
۱۰	مسند احمد بن حنبل (۲۴۱م)	عثمان بن عمر أخبرنا یونس عن الزهري	A1- A2-A3	B1-B2	C1- C2-C3	D1-D3

۱. ابن سلام در رابطه با نقل این زیرمقوله در روایت از تعبیر رجل استفاده می‌کند و آن را از متن روایت خود جدا می‌سازد؛ «قال عبد الرحمن: فحدثني رجل عن ابراهيم بن سعد في هذا الحديث قال: فكانت الصحف عند أبي بكر حتى مات، ثم كانت عند عمر حتى مات، ثم كانت عند حفصة».
۲. کوتاه‌ترین تحریر روایت بدون اشاره به جنگ ی مامه.
۳. این تحریر نسبت به تحریرهای دیگر ابن حنبل در مسند متفاوت است و البته تنها تحریری است که سند را تا ابن شهاب به صورت کامل نقل می‌کند؛ «حدثنا ابراهيم بن سعد قننا رمادي قننا سفیان عن الزهري عن عبيد بن السباق عن زيد بن ثابت».
۴. در این تحریر به جای «إنك رجل عاقل شاب»، «حدثنا قننا» به کار رفته است.

	D2-D3	C2-C3	B1-B2	A2	ابوکامل ثنا ابراهیم بن سعد ثنا ابن شهاب	مسند احمد بن حنبل (۲۴۱م)	۱۱
E1-E3- E4-E5	D1-D3	C1-C3	B1-B2	A1- A2-A3	أبو الیمان أخبرنا شعيب عن الزهري	صحيح بخارى (م ۲۵۶)	۱۲
E1-E3- E4-E5	D1- D2-D3	C1- C2-C3	B1-B2	A1- A2-A3	موسی بن اسماعیل عن إبراهيم بن سعد حدثنا ابن شهاب	صحيح بخارى (م ۲۵۶)	۱۳
E1-E3- E4-E5	D1- D2-D3	C1- C2-C3	B1-B2	A1- A2-A3	أبو ثابت حدثنا إبراهيم بن سعد عن ابن شهاب	صحيح بخارى (م ۲۵۶)	۱۴
E1-E3- E4-E5	D1- D2-D3	C1- C2-C3	B1-B2	A1- A2-A3	عبدالرحمن بن مهدي حدثنا ابراهيم بن سعد عن الزهري	سنن ترمذی (م ۲۷۹)	۱۵
E5	D1- D2-D3	C1- C2-C3	B1-B2	A1-A2	الهيثم بن أيوب قال حدثني إبراهيم يعني بن سعد	سنن نسائي (م ۳۰۳)	۱۶
E1-E5	D1- D2-D3	C1-C2- C3	B1-B2	A1- A2-A3	القواريري حدثنا عبدالرحمن بن مهدي حدثنا إبراهيم بن سعد	مسند ابى يعلى (م ۳۰۷)	۱۷
E1-E4-E5	D1- D2-D3	C1- C2-C3	B1-B2	A1- A2-A3	عبدالله بن عمر القواريري حدثنا عثمان بن عمر حدثنا يونس بن يزيد	مسند ابى يعلى (م ۳۰۷)	۱۸
E1-E4-E5	D1- D2-D3	C1- C2-C3	B1-B2	A1- A2-A3	عبدالعزیز بن أبى سلمه بن عبیدالله بن عبدالله بن عمر بن الخطاب حدثني إبراهيم بن سعد	مسند ابى يعلى (م ۳۰۷)	۱۹
E1-E5	D1- D2-D3	C1-C2	B1-B2	A1- A2-A3	عمر وبن علی بن بحر حدثنا أبوداود حدثنا إبراهيم بن سعد	مصاحف ابن ابى داوود (م ۳۱۶)	۲۰
E1-E5	D1- D2-D3	C1- C2-C3	B1-B2	A1- A2-A3	محمد بن بشار بن دار حدثنا عبدالرحمن، حدثنا إبراهيم بن سعد	مصاحف ابن ابى داوود (م ۳۱۶)	۲۱
E1-E3- E4-E5	D1- D2-D3	C1- C2-C3	B1-B2	A1- A2-A3	محمد بن يحيى حدثنا عثمان بن عمر حدثنا يونس	مصاحف ابن ابى داوود (م ۳۱۶)	۲۲
E1-E3- E4-E5	D1- D2-D3	C1- C2-C3	B1-B2	A1-A3	أبو الربيع أخبرنا ابن وهب، أخبرني يونس	مصاحف ابن ابى داوود (م ۳۱۶)	۲۳

۳. تاریخ‌گذاری روایت براساس یافتن در کهن‌ترین منبع

یکی از شیوه‌های تاریخ‌گذاری روایات، یافتن روایت در قدیمی‌ترین منبع روایی است. به عبارت دیگر در این روش باید مشخص شود که روایت برای اولین بار در کدام منبع روایی نقل شده است. اولین شخصی که این روش را ابداع و بارها از آن استفاده کرد، ساخت بود. به نظر ساخت و بنبل، زمان و مکان کهن‌ترین منبعی که روایت موردنظر در آن موجود است، خاستگاه زمانی و مکانی ساخت آن روایت را نشان می‌دهد و روایت پیش از آن وجود نداشته است (موتسکی، ۱۳۹۰ ش، ۵۴). اما بعدها، موتسکی و شولر این نظر را اصلاح کردند. به عقیده‌ی ایشان با این روش تنها می‌توان به این مطلب پی برد که این روایت در زمان تألیف منبع روایی وجود داشته است یا خیر و درباره‌ی پیش از منبع نمی‌توانیم به‌طور قطعی اظهارنظر کنیم (موتسکی، ۱۳۹۴ ش، ۳۳-۴۱).

۳-۱. موقعیت روایت در جوامع حدیثی پیش از صحاح سته

با جست‌وجوی نرم‌افزاری در منابع روایی اهل سنت مشخص می‌شود که روایت مقتل اهل الیمامه در جوامع تابعین و تابع تابعین (سه ربع اول قرن دوم) مانند موطاً مالک، جامع معمر بن راشد، جامع ابن وهب، جزء ابراهیم بن سعد، الآثار محمد بن حسن شیبانی، مسند ابن المبارک، کتاب حدیثی سفیان ثوری، مجموعه حدیثی اسماعیل بن جعفر. موجود نیست یا دست کم به دست ما نرسیده است. در بین جوامع روایی پیش از صحاح سته (ربع آخر قرن دوم و اوایل قرن سوم) نیز، کتبی مانند شافعی، مسند اسحاق بن راهویه، مسند ابن الجعد، عبد بن حمید، مسند حمیدی، آثار منتسب به ابوحنیفه، الآثار محمد بن حسن، الآثار ابویوسف فاقد این روایت هستند و البته در همان طیف، مسند طیالسی، جزء حسن بن موسی الاشیب، تفسیر عبدالرزاق صنعانی، فضائل القرآن قاسم بن سلام، مسند ابن ابی شیبیه و مسند احمد بن حنبل این روایت را نقل کرده‌اند. لازم به ذکر است با وجود نام ابراهیم بن سعد در ۹ طریق متفاوت در سلسله سند روایت، در حال حاضر در جزء وی موجود نیست و به دست ما نرسیده است. در ادامه به شرح مختصری از خاستگاه مکانی و زمانی منابع روایی یافت شده می‌پردازیم.

۳-۱-۱. بررسی سندی روایت در مسند طیالسی

متقدم‌ترین منبع روایی ناقل، مسند طیالسی با ۲ تحریر متفاوت و ۱ طریق روایی از ابراهیم بن سعد است. سلیمان بن داود بن جارود طیالسی، محدث مورد اعتماد قرن دوم

و سوم، از طبقه‌ی نهم و اهل بصره است (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ۷: ۲۱۸؛ زرکلی، ۲۰۰۲م، ۳: ۱۲۵). خاندانش ایرانی و از موالی آل‌زبیر به شمار می‌آمدند (خطیب‌بغدادی، ۱۴۲۲ق، ۱۰: ۳۲؛ ذهبی، ۱۴۰۵ق، ۲: ۲۳۰). وی نزد سفیان ثوری، هشام بن ابی‌عبدالله، همام بن یحیی و دیگران حدیث فرا گرفت و حتی برای فراگیری حدیث به بغداد و اصفهان نیز سفر کرد. وی در سال ۲۰۴ درگذشته است (بخاری، ۱۹۸۷م، ۴: ۱۰؛ عسقلانی، ۱۴۰۶ق، ۲۵۰). شیخ حدیثی او ابراهیم بن سعد، از عالمان و محدثان شناخته شده مدینه و بغداد بود. وی از مدینه به بغداد مهاجرت کرد و در سال ۱۸۳ درگذشت. به عبارت دیگر این روایت با دو تحریر متفاوت (تفاوت و جزئیات تحریرها در جدول ۱ مشخص است) حداقل در ربع آخر قرن دوم در مکتب حدیثی شیخ طیالسی در بغداد وجود داشته است.

۳-۱-۲. بررسی سندی روایت در جزء حسن بن موسی الاشبیب

حسن بن موسی البغدادی، ابوعلی الاشبیب القاضی، اهل خراسان، حافظ الحدیث، والی بخش موصل، طبرستان و حمص، در سال ۲۰۹ فوت کرد. یحیی بن معین و ... او را ثقه شمرده‌اند. مشایخ او عبارت‌اند از ابن ابی‌ذئب، حرزین عثمان، شعبه، شیبان، حماد بن سلمه، زهیر بن معاویه، حماد بن زید (خطیب‌بغدادی، ۱۴۲۲ق، ۸: ۴۵۶؛ ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ق، ۴۹: ۲۱۱؛ زرکلی، ۲۰۰۲م، ۲: ۲۲۴؛ ذهبی، ۱۴۰۵ق، ۹: ۵۶۰). اشبیب روایت مذکور را با تحریری کوتاه و تنها دارای ۲ زیرمقوله و بسیار متفاوت با ۲ تحریر طیالسی از همان ابراهیم بن سعد نقل می‌کند، نکته‌ی قابل توجه، تفاوت و کوتاهی این تحریر نسبت به تحریر طیالسی با وجود طریق یکسان و خاستگاه زمانی تقریباً برابر هر دو منبع است. باتوجه به بوم اشبیب و ابن‌سعد در بغداد این تحریر از روایت نیز در ربع آخر قرن دوم در بغداد وجود داشته است.

۳-۱-۳. بررسی سندی روایت در تفسیر عبدالرزاق صنعانی

عبدالرزاق بن همام بن نافع حمیری صنعانی (م ۱۲۶-۲۱۱) فرزند همام بن نافع حمیری یمانی، از مفسران و محدثان، در صنعا زندگی می‌کرده است. در طول زندگی برای فراگیری و دست‌یابی به علوم اسلامی به مکه، مدینه، سوریه و عراق سفر کرده است. او را توثیق نموده‌اند و نیز ائمه‌ی مذاهب اسلامی از وی نقل حدیث کرده‌اند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ۵: ۵۴۸؛ بخاری، ۱۹۸۷م، ۸: ۲۳۶؛ ابن‌حبان، ۱۳۹۳ق، ۸: ۴۱۲؛ ذهبی، ۱۴۰۵ق، ۲: ۶۱۰؛ طوسی، بی‌تا، ۲۶۷). صنعانی در تفسیر خود تحریر کامل روایت را با تمام زیرمقوله‌های

محتوایی و کامل‌تر از تحریر طیب‌السی نقل کرده است. باتوجه به طریق موجود در روایت، محمدبن عبیدالله أبو ثابت اهل مدینه، شیخ حدیثی صنعانی و ابراهیم بن سعد شیخ شیخ وی است. صنعانی، حداقل در همان ربع آخر قرن دوم، این روایت را از ابو ثابت اخذ کرده است. تحریر صنعانی، اولین تحریری است که در آن به مصحف ابوبکر و ماجرای گم شدن دو آیه‌ی آخر سوره‌ی توبه و یافتن این دو آیه نزد خزیمه بن ثابت و فضائل وی اشاره می‌کند.

۳-۱-۴. بررسی سندی روایت در فضائل القرآن ابن سلام

قاسم بن سلام هروی، شهرت یافته به ابو عبیدالله (متوفی ۲۲۴ق) محدث، قاری و فقیه خراسانی است که بیشتر در عراق زندگی کرده است. در بصره و کوفه، از ابوزید انصاری، اصمعی، معمر بن مثنی، ابن اعرابی و الفراء و کسایی دانش آموخت. بیشتر از هر چیز، به علم قرائت، فقه، اخبار، لغت و ادبیات گرایش داشت. او ۱۸ سال در طرسوس قاضی بود. در سال ۲۱۰ق از قضاوت استعفا داد و به بغداد رفت. در سال ۲۱۴ق به حج رفت و در حجاز تا پایان عمر ماندگار شد (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ۷: ۳۵۵؛ خطیب بغدادی، ۱۴۲۲ق، ۱: ۴۰۳). تحریر موجود از این روایت در فضائل القرآن ابن سلام، مانند تحریر صنعانی تحریری کامل و شامل بیشتر زیرمقوله‌های محتوایی است. شیخ او عبدالرحمن بن مهدی و شیخ شیخ او ابراهیم بن سعد است. در مورد او چنین نقل شده است؛ ابوسعید عبدالرحمان بن مهدی لؤلؤئی، از محدثان برجسته اهل سنت در قرن دوم قمری بوده است. محل تولد و وفاتش بصره بود. او سرانجام سال ۲۲۴ق درگذشت (بخاری، ۱۹۸۷م، ۷: ۱۷۲؛ عسقلانی، ۱۳۲۶ق، ۶: ۲۷۹). با توجه به نقل ابن سلام از عبدالرحمن، می‌توان گفت؛ این تحریر از روایت نیز (شبیبه به تحریر عبدالرزاق صنعانی)، حداقل در ربع آخر قرن دوم در بصره وجود داشته است.

۳-۱-۵. بررسی سندی روایت در مسند ابن ابی شیبیه

ابوبکر بن ابی شیبیه محدث نامدار طبقه دهم که در سال ۲۳۵ وفات کرده است. احتمالاً در کوفه متولد شده و در همان شهر علوم مقدماتی را فرا گرفت (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ۶: ۴۱۳؛ خطیب بغدادی، ۱۴۲۲ق، ۱۰: ۶۶). سپس در طی سفری به بصره، از استادان آن شهر نیز بهره برد. بعد از آن حدود ۴۰ سال به بغداد مهاجرت کرد و علوم حدیثی و فقهی را در سطح عالی تحصیل کرده و به امر تحدیث اشتغال یافت (عسقلانی، ۱۴۰۶ق، ۳۲۰). ابن

ابی شیبه روایت خود را با دو متن از جعفر بن عون نقل کرده است. متفاوت ترین تحریر در بین جوامع حدیثی پیش از صحاح سته متعلق به ابن ابی شیبه است. در این تحریر هیچ اشاره‌ای به جنگ یمامه، صحبت‌های عمر و ابوبکر به زید و همچنین فضایل زید و خزیمه و ... ندارد (برای مشاهده‌ی دقیق‌تر، ر.ک: جدول تحلیل محتوای روایت).

تنها مطلبی که در این دو روایت مطرح می‌کند گزارش زید از شنیدن آیه‌ای از پیامبر است که آن را بخاطر نمی‌آورد و سرانجام آن را نزد رجلی از انصار پیدا می‌کند. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، در این تحریر حتی به نام خزیمه هم اشاره نمی‌شود. در تحریر دیگر نیز، تنها ابوبکر بدون هیچ مقدمه و اشاره به جنگ یمامه زیدین ثابت را امر به جمع قرآن می‌کند. با توجه به بوم شیخ او؛ جعفر بن عون، این دو تحریر از روایت، حداقل در ربع اول قرن سوم در کوفه وجود داشته است و در مکتب حدیثی ابن ابی شیبه در بغداد منتشر شده است.

۳-۱-۶. بررسی سندی روایت در کتب احمد بن حنبل

ابو عبدالله احمد بن محمد بن حنبل محدث نامدار طبقه دهم (عسقلانی، ۱۴۰۶ق، ۸۴)، اصالتاً خراسانی است که در سال ۱۶۴ در بغداد متولد شد و در آن شهر نمو یافت، در طلب علم به شهرهای گوناگون از جمله کوفه، بصره، مکه، مدینه، یمن، شام و الجزیره سفر کرد و سرانجام در سال ۲۴۱ق در بغداد وفات نمود (مزی، ۱۴۰۰ق، ۴۳۷-۴۷۰؛ خطیب‌بغدادی، ۱۴۲۲ق، ۶: ۹۰-۱۰۳).

احمد بن حنبل این روایت را در دو کتاب فضائل الصحابه و مسند خود نقل کرده است. تحریر موجود در فضائل الصحابه تنها تحریری است که سند روایت را تا ابن شهاب کامل‌تر از سایر طرق آورده است و البته با متنی متفاوت و همراه با جزئیات بیشتر. در این تحریر میزان اهمیت نقش ابوبکر و عمر در جمع قرآن با ذکر گزاره‌هایی، برجسته‌تر شده است. در مسند نیز، ۳ تحریر متفاوت با ۲ طریق؛ از ابوکامل (به نقل از ابن سعد) و عثمان بن عمر (به نقل از یونس بن زید) نقل کرده است. نخستین بار، تحریر منقول از یونس بن زید در مسند احمد بن حنبل نقل شده است و سند تمامی تحریرهای موجود در منابع پیش از ابن حنبل به ابراهیم بن سعد ختم می‌شود. با توجه به آنچه گفته شد این ۳ تحریر شامل ویژگی‌های خاص محتوایی، حداقل در ربع دوم قرن سوم وجود داشته است.

۷-۱-۳. تحلیل نهایی منابع پیش از صحاح سته

همان‌گونه که ملاحظه شد، در بین جوامع حدیثی پیش از صحاح سته، دست کم نقل ۷ منبع از این روایت در حال حاضر به دست ما رسیده است. از میان این ۷ منبع؛ ۵ منبع، روایت خود را با تحریری تقریباً کامل و شامل اکثر زیرمقوله‌های محتوایی (کدهای محتوایی تحریرها در جدول ۱ موجود است) از ابراهیم بن سعد و شاگردان او نقل کرده‌اند و تنها ۱ منبع (مسند ابن ابی شیبیه) کوتاه‌ترین تحریر روایت را با طریقی متفاوت و منفرد از جعفر بن عون (عن ابراهیم بن اسماعیل الانصاری عن ابن شهاب) ذکر کرده است. همچنین احمد بن حنبل نیز در بین کتب خود تنها یکی از تحریرهای خود را با طریقی غیر ابراهیم به نقل از یونس بن یزید نقل می‌کند. با بررسی و تحلیل بیشتر اطلاعات مکانی و زمانی در رابطه با مؤلفین و مشایخ مؤلفین جوامع پیش از صحاح سته، خاستگاه مکانی روایات موجود در ۳ منبع: بغداد- ۲ منبع: کوفه- ۱ منبع: بصره و ۱ منبع: مدینه است. همچنین در صورت در نظر گرفتن بوم شیخ شیخ آن‌ها، ۵ منبع: بغداد- ۱ منبع: کوفه و ۱ منبع: مدینه است. بنابراین نقش بغداد و ابراهیم بن سعد در نشر این روایت بسیار مهم و پررنگ است.

۸-۱-۳. تحلیل تحریرهای منسوب به بوم شیخ مؤلفین منابع روایی پیش از صحاح

بوم مکانی	گزاره‌های موجود در تحریر	وجه تمایز تحریر
بغداد (۳ منبع)	A1-A2-A3-B1-B2-C1-C2-D1-D2	-
کوفه (۲ منبع)	B1-E6	E6؛ تنها به دو گزاره‌ی یافتن آبه‌ی مفقود شده و امر به زید بن ثابت در رابطه با جمع قرآن اشاره می‌کند.
بصره (۱ منبع) ^۱	A1-A2-A3-B1-B2-B3-D1-D2-D3-E1-E4-E5	D3-E1-E4-E5
مدینه (۱ منبع)	A1-A2-A3-B1-B2-B3-D1-D2-D3-E1-E4-E5	D3-E1-E4-E5

۱. شیخ شیخ مؤلفین این دو منبع (تفسیر عبدالرزاق صنعانی و فضائل القرآن ابن سلام) منسوب به بغداد و همان ابراهیم بن سعد است.

باتوجه به ظهور اولین گزاره‌های موجود در منابع روایی و بررسی بوم آن‌ها و مشایخ ایشان، مشهورترین و پرتکرارترین روایت با کدگزاره‌های مذکور در جدول (شامل گزارش انتقال خبر و شفقت عمر نسبت به مسئله‌ی جمع قرآن اصرار و پیگیری وی نسبت به این موضوع، ذکر فضائل زیدبن ثابت و بزرگ‌نمایی و برجسته‌سازی تلاش وی در این زمینه) برای اولین بار در منابع منسوب به بغداد و توسط ابراهیم بن سعد نشر پیدا می‌کند.

این درحالی است که تقریباً در همان بازه‌ی زمانی (ربع آخر قرن دوم و ربع اول قرن سوم) ابن ابی شیبیه، ۲ تحریر از روایت را تنها با دو کدگزاره‌ی B1 و E6، در مسند خود نقل می‌کند. این موضوع نشان دهنده‌ی نقش ابراهیم بن سعد در نشر تحریرهای مختلف روایت با کدهای A1-A2-B2-C1-C2-D1-D2 است. همچنین اهمیت مکتب حدیثی بغداد در نشر تحریرهای مختلف این روایت، نیز مشخص است. در ادامه، برای نخستین بار کدگزاره‌های E1-E2-E3-E4-E5 (اشاره به نقش خزیمه در یافتن دو آیه‌ی آخر توبه و اشاره به مصحف جمع شده که در ابتدا نزد ابوبکر، پس از آن عمر و حفصه است) در تفسیر عبدالرزاق صنعانی و فضائل القرآن ابن سلام به تحریر مشهور قبلی، اضافه و ظاهر شده‌اند.

۲-۳. موقعیت روایت در صحاح سته و جوامع پس از آن

در بین جوامع حدیثی صحاح سته، ۳ جامع صحیح بخاری، سنن ترمذی و سنن نسایی دارای تحریری تقریباً کامل از روایت هستند. در صحیح بخاری ۳ تحریر (تقریباً مشابه) با ۳ طریق متفاوت از این روایت ذکر شده است (تحریر منسوب به طریق شعیب نیز با تحریری شبیه به ابراهیم بن سعد برای نخستین بار در صحیح بخاری ظاهر شده است). سنن ترمذی و نسایی نیز هر کدام ۱ تحریر (مشابه تحریرهای قبل) از این روایت را با ۱ طریق نقل کرده‌اند. در بین جوامع روایی هم دوره با صحاح یا جوامع پس از صحاح (مسند ابی یعلی، مصاحف ابن ابی داوود) نیز تحریرهایی مشابه با تحریرهای قبل (شامل گزاره‌های A1-A2-A3-B1-B2-C1-C2-C3-D1-D2-D3-E1-E4-E5) ذکر شده است.

۴. تاریخ گذاری بر اساس سند: یافتن حلقه‌های مشترک اصلی و فرعی

در بحث تاریخ گذاری روایات بر اساس سند، شخصی که در نمودار اسناد، دارای چند

طریق است و راویان متعددی از او روایت نقل کرده‌اند، حلقه‌ی مشترک اصلی نامیده می‌شود. هرگاه هریک از این راویان، خود برای چند شاگرد روایت را نقل کرده باشند، حلقه‌ی مشترک فرعی نامیده می‌شوند (ینبل، ۱۳۹۴ش، ۴۱۹). به عقیده‌ی ساخت و ینبل، حلقه‌ی مشترک، جاعل روایت و طریق منفرد قبل از خود است. اما شولر و موتسکی حلقه‌ی مشترک را جاعل حدیث نمی‌دانند، بلکه اولین نشردهنده‌ی مؤثر حدیث دانسته و به عقیده‌ی ایشان، در صورت صحت طریق، نشان‌دهنده‌ی وجود روایت در زمان وی (حلقه‌ی مشترک) است، اما نمی‌توان ادعا کرد که قبل از وی، آن روایت نبوده است (موتسکی، ۱۳۹۴ش، ۳۳۴-۳۳۹).

در ادامه، نمودار اسناد این روایت رسم شده و به بررسی طریق‌ها پرداخته می‌شود.

۱-۴. طریق منفرد قبل از حلقه‌ی مشترک (ابن‌شهاب عن عبید بن السباق عن زیدبن ثابت)

به عقیده‌ی ساخت بخشی از سند که راوی مشترک به یک طریق به گوینده‌ی اصلی (پیامبر، صحابه یا تابعی) متصل می‌شود بخش جعلی سند است. بخشی که از راوی مشترک با طرق متعدد به افراد مختلف از راویان نسل‌های بعد یا مدونان جوامع روایی منتهی می‌شود، بخش اصیل سند است (همان).

روایات ابن‌شهاب را بالغ بر ۲۲۰۰ روایت دانسته‌اند (عسقلانی، ۱۳۲۶ق، ۹: ۳۹۶) بخاری ۶۰۷ مورد (که حدود ۱۸۰ موردش از طریق عروه از عایشه است) و در کتب سته جمعاً حدود ۳۵۰۰ بار در اسناد واقع شده است. وضعیت نقل او در صحاح به ترتیب زیر است: عن عروه عن عایشه؛ ۳۵۵ روایت، عن سعید بن مسیب عن ابی هریره؛ ۲۷۶ روایت، عن سالم بن عبد الله بن عمر؛ ۲۲۳ روایت، و عن ابی سلمه عن ابی هریره؛ ۲۲۳ روایت (شراب، ۱۹۹۳م، ۳۳۱-۳۳۹).

فارغ از بحث فاقد اعتبار بودن طریق منفرد پیش از حلقه‌ی مشترک، با جستجو در بین روایات منقول از ابن‌شهاب، طریق وی از عبیدبن السباق تنها در یک روایت دیگر (باب صدقات) مشاهده می‌شود و طریقی نادر محسوب می‌شود.

۴-۲. حلقه مشترک اصلی؛ ابن شهاب زهری

در نگاه اول، به نظر می‌رسد نشردهنده‌ی اصلی این روایت، به دلیل انشعاب ۵ طریق از وی، ابن شهاب زهری است. محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب زهری (۵۰-۱۲۴ق) از تابعین و یکی از بزرگ‌ترین فقها، حفاظ و از طبقه‌ی چهارم اهل مدینه است. از او به عنوان اولین مدون حدیث نبوی یاد می‌شود. وی بزرگ‌ترین نماینده‌ی اهل سنت در مدینه و بزرگ‌ترین شخصیت مدینه در زمان خویش بوده است (ابن عساکر، ۱۴۰۲ق، ۳).

بیشتر دانشمندان اهل تسنن ابن شهاب را توثیق کرده‌اند. عمر بن عبدالعزیز گفت: آگاه‌تر از زهری به سنت پیشینیان باقی نمانده است. ایوب سختیانی معتقد بود از او دانای‌تر ندیده است. در بعضی موارد، وی بر اصحاب هم مقدم دانسته شده است. عمرو گفت: با جابر، ابن عمر، ابن عباس و ابن زبیر هم نشین شدم. هیچ‌کدام را در زمینه‌ی حدیث دقیق‌تر از زهری نیافتم (ذهبی، ۱۴۰۵ق، ۵: ۳۳۵؛ عجاج، ۱۴۰۹ق، ۴۹۳).

در مقابل، نقل‌های مغایری نیز وجود دارد، از جمله این‌که: ابن شهاب روابط خوبی با خلفای اموی از عبدالملک بن مروان تا هشام بن عبدالملک داشت و به تشویق امویان، جلسات نگارش حدیث را با حضور امرا بنیان‌گذاری کرد. یکی از انگیزه‌های نوشتن احادیث، مقابله با تبلیغات ضد امویان توسط عراقیان بود. ابن شهاب به جهت همراهی با مروانیان، مورد انتقاد قرار گرفته و متروک الحدیث خوانده شده است (ذهبی، ۱۴۰۵ق، ۵: ۳۳۹) خارجه بن مصعب نیز به همین علت، ضمن نفرین او حدیثش را مقبول ندانست و نپذیرفت (ذهبی، ۱۳۸۲ق، ۲: ۴۰۴).

در هر صورت، آنچه با رسم نمودار اسناد این روایت و بررسی طرق منسوب به زهری، مشخص می‌شود؛ از ۵ طریق، ۳ طریق آن (طریق ابراهیم بن اسماعیل الانصاری، طریق عبدالرحمن بن خالد بن مسافر، طریق شعیب) طرق منفرد هستند و هر کدام، تنها برای یک شاگرد، روایت را نقل کرده‌اند. در هر شبکه‌ی اسنادی طرق منفردی نیز از حلقه‌ی مشترک منشعب می‌شوند که بنا بر قاعده‌ی پیش گفته، فاقد اعتبار تاریخی است و نمی‌تواند مؤید انتساب متن حدیث به حلقه‌ی مشترک باشد. بلکه مؤلفان جوامع حدیثی یا مشایخ احتمالی آن‌ها این طریق را بر ساخته‌اند که ناشی از فرآیند تکثیر سندها است (ینبل، ۱۳۹۴ش). به نظر می‌رسد از نام و اعتبار زهری، برای رواج روایتشان بهره برده‌اند. چنانچه در منابع رجالی نیز از ابن شهاب با تعبیر «الْفَقِيهِ الْحَافِظِ مُتَّفِقٌ عَلَى جَلَالَتِهِ وَإِتْقَانِهِ» یاد می‌شود (ذهبی، ۱۴۰۵ق، ۵: ۳۳۴).

شواهد دیگری نیز این موضوع را تایید می‌کند. برای مثال با مطالعه و بررسی طریق ابراهیم بن اسماعیل الانصاری، مشخص می‌شود بخاری او را کثیر الوهم دانسته است. سخاوی نیز از اصمّ (کر و لال) بودن او خبر داده است (ابن حنبل، ۱۴۱۶ق، ۸: ۴۴) و یا در مورد ابن خالد بن مسافر ولادت، زیست و وفات او را مصر گزارش کرده‌اند (مزی، ۱۴۰۰ق، ۱۷: ۷۶) که با مکتب حدیثی زهری؛ مدینه تفاوت دارد و نامحتمل بودن نقل ایشان از ابن شهاب تقویت می‌شود. همچنین با بررسی و جستجو در طرق روایات منسوب به ابراهیم بن اسماعیل الانصاری، عبدالرحمن بن خالد بن مسافر و شعیب، طرق عبدالرحمن بن خالد و شعیب از زهری طرق نادری محسوب می‌شوند.

تنها دو طریق ابراهیم بن سعد (م ۱۸۳) و یونس بن یزید (م ۱۵۹) از ابن شهاب زهری حلقه‌ی مشترک فرعی محسوب می‌شوند و روایت مذکور را برای چندین شاگرد نقل کرده‌اند. بنابراین تحریر مشهور این روایت حداقل، در ربع دوم قرن دوم وجود داشته است. به دلیل تعداد کم حلقه‌های مشترک فرعی (تنها دو حلقه)، صحت انتساب روایت به ابن شهاب محل تردید است. بدین خاطر، شرح حال و سابقه‌ی این دو شخصیت بیشتر مورد بررسی می‌گیرد.

۴-۲-۱. طریق ابراهیم بن سعد از ابن شهاب زهری

ابراهیم بن سعد بن ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف القرشی الزهری، الامام الحافظ الکبیر المدنی، از پدرش عبدالرحمن قاضی المدینه و از نزدیکانش همچون؛ ابن شهاب زهری، یزید بن الهاد، الولید بن کثیر، صفوان بن سلیم و صالح بن کیسان حدیث نقل کرده است (ابن حجر، ۱۳۲۶ق، ۱: ۱۲۳؛ ذهبی، ۱۴۰۵ق، ۸: ۳۰۴). با توجه به دوره‌ی زیست هریک از این مؤلفین و تاریخ وفات آن‌ها، ابن شهاب (۵۰-۱۲۴ق) و ابن سعد (۱۰۵-۱۸۳ق)، ابن سعد هنگام وفات زهری، ۱۵ سال دارد و نامحتمل بودن این طریق، تقویت می‌شود چنانچه صالح بن محمد الحافظ نیز به همین علت احادیثی را که از ابن شهاب نقل کرده بی‌اعتبار شمرده و نقل از خود ابراهیم بن سعد دانسته است (ذهبی، ۱۴۰۶ق، ۴: ۳۱).

در هر صورت با توجه به آنچه پیش‌تر درباره‌ی شرح حال ابن سعد گفته شد و همچنین تعداد زیاد روایات ابراهیم بن سعد از ابن شهاب ممکن است قبل از سفر به بغداد، در مدینه از وی استماع کرده باشد و پس از آن در مکتب حدیثی بغداد نشر داده باشد. در رابطه با بررسی سابقه‌ی تاریخی شخصیت وی در منابع تاریخی چنین نقل

شده است که؛ از عالمان و محدثان شناخته شده مدینه و بغداد بود. وی از مدینه به بغداد مهاجرت کرد و مورد احترام هارون عباسی قرار گرفت. او علاوه بر گماشته شدن به منصب قضاوت، متولی بیت المال شهر نیز شد (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ۵: ۴۷۵) اهل سنت او را ثقه دانسته اند به گونه ای که در پاره ای از گزارش ها او را از علمای ثقه و مورد اطمینان دانسته و در نقل حدیث به او اعتماد کامل داشته اند (ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ۲: ۳۸۰).

به هر حال آنچه واضح است ظهور اولین تحریرهای این روایت از ابراهیم بن سعد، فراوانی تحریرهای موجود از وی (گزاره هایی شامل اشاره ی مستقیم و غیر مستقیم به مدح عمر و زیدبن ثابت) نسبت به طریق دیگر این شهاب (یونس بن یزید) و ظهور آن در ۵ منبع روایی پیش از صحاح است.

۴-۲-۲. طریق یونس بن یزید از ابن شهاب زهری

امام یونس بن یزید بن مشکان معروف به ابویزید، غلام آزاد کرده ی معاویه بن ابی سفیان اموی و برادر ابی علی بن یزید ایلی و عموی عنبسه بن خالد بن یزید ایلی است. وی محدثی ثقه بوده، و از تعداد زیادی از صحابه، فرزندان صحابه، علم آموخته است (ابن حجر، ۱۳۲۵ق، ۶: ۲۷۶). ابویزید از جمله اتباع تابعین بوده و بعضی از مورخین او را یونس بن یزید بن ابی النجاد گفته اند. نام برده در سال ۱۵۹ هجری قمری در مصر وفات یافت (ابن حبان، ۱۳۹۳ق). محمد بن سعد نیز درباره ی وی در طبقات می نویسد؛ یونس بن یزید ایلی مردی خوش سخن و دارای حدیث های بسیار بوده است و گفته اش حجت نیست و گاه حدیث های ناشناخته آورده است (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ۷: ۵۲۹).

در رابطه با این روایت، تحریر و طریق وی اولین بار در مسند احمد بن حنبل (م ۲۴۱) ظهور پیدا کرده و در ۵ منبع روایی پیش از مسند که شامل این روایت بودند طریق وی ذکر نشده است. همچنین تنها ۳ طریق، این روایت را از یونس نقل کرده اند و به جز طریق موجود در مسند احمد بن حنبل دیگر تحریرهای منقول از یونس، در جوامع بعد از صحاح ظهور پیدا کرده اند. این در حالی است که از ابراهیم بن سعد ۱۰ طریق این روایت را در منابع روایی قبل از صحاح سته، صحاح سته و منابع پس از آن، نقل می کنند.

۵. تاریخ گذاری روایت بر اساس اسناد متن

بررسی اولین تحریرهای این روایت نشان دهنده ی یک تحریر بلند و یک تحریر کوتاه

است که البته راوی هر دوی این تحریرها ابراهیم بن سعد است. تحریر بلند در مسند طیالسی با دو متن ظاهر شده است. در یک متن با کدگزاره‌های A1, A2, C1, C2, D1 شامل اشاره به نقش عمر در تصمیم به جمع قرآن؛ تاکید بر انتقال خبر توسط عمر به ابوبکر = A1، اشاره به حضور عمر در گفت‌وگو «وَ إِذَا عِنْدَهُ عُمَرُ - عُمَرُ عِنْدَهُ جَالِسٌ» = A2، انتقال خبر همراه با ابراز ترس عمر در رابطه با از میان رفتن قرآن = A3، اشاره‌ی زید به عدم جمع قرآن توسط پیامبر «كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلَهُ رَسُولُ اللَّهِ» = C1، پر رنگ ساختن اهمیت تصمیم عمر و ابوبکر توسط زید بن ثابت «كَيْفَ تَفْعَلَانِ - أَوْ تَفْعَلُونَ - شَيْئًا لَمْ يَفْعَلَهُ رَسُولُ اللَّهِ» = C2، پیگیری و اصرار عمر به زید «فَلَمْ يَزَلْ بِي عُمَرُ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي وَ رَأَيْتُ فِيهِ مِثْلَ مَا رَأَيْ» = D1 است.

در متن دیگر علاوه بر این کدگزاره‌ها کدگزاره‌ی B1, B2 شامل برشمردن زید از کاتبین زمان وحی «قد كنت تكتب الوحي لرسول الله» = B1، توصیف زید به صفات برجسته «إنك رجل شاب عاقل» = B2، نیز اضافه شده است. این در حالی است که در جزء موسی بن اشیب (م ۲۰۹) تحریری کوتاه تنها با کدگزاره‌های A2, A3 از همان ابراهیم بن سعد نقل شده است. بنابراین می‌توان گفت این روایت حداقل با کدهای A2, A3 با متن «أُرْسِلَ إِلَى أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ مَقْتَلِ أَهْلِ الْيَمَامَةِ، فَإِذَا عُمَرُ عِنْدَهُ، فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِقُرْءِ الْقُرْآنِ وَإِنِّي أَخْشَى أَنْ يَسْتَجِرَّ الْقَتْلُ بِالْقُرْءِ» تحریری موجود و تاریخی در ربع آخر قرن دوم بوده است.

اضافه شدن کدهای B1, B2 و اشاره به صفات برجسته‌ی زید بن ثابت تحریرهایی از روایت است که در یک متن از مسند طیالسی موجود است و در متن دیگر موجود نیست و اطمینان به وجود این کدها با توجه به تحریر اشیب نیز، چندان قابل اعتماد نیست. تحریر بعدی روایت، تقریباً در همان بازه‌ی زمانی در تفسیر عبدالرزاق صنعانی (م ۲۱۱) با جزئیات و کدهای بیشتری شامل E1, E2, E3, D3 ظاهر شده‌اند. این کدها گویای پررنگ تر کردن نقش عمر و ابوبکر در تصمیم زید بن ثابت نسبت به مسئله‌ی جمع قرآن و همچنین اضافه شدن نقش و تاثیر خزیمه بن ثابت در یافتن دو آیه‌ی مفقود شده از انتهای سوره‌ی توبه می‌شود. این در حالی است که اثری از این کدها در سه تحریر قبلی دیده نمی‌شود. راوی این روایت مانند تحریرهای قبلی ابراهیم بن سعد است که البته صنعانی با یک واسطه به نام محمد بن عبیدالله ابو ثابت از وی نقل می‌کند. تحریر بعدی نیز با همین جزئیات در فضائل القرآن ابن سلام (م ۲۲۴) به نقل از عبدالرحمن بن مهدی از ابراهیم بن سعد نقل شده است. پس از ۷ تحریر متفاوت و روبه بسط، دو تحریر

کاملاً متفاوت و بسیار کوتاه، تنها با کدهای B1, E6 در مسند ابن ابی شیبه به نقل از جعفر بن عون از ابراهیم بن اسماعیل انصاری ذکر شده است. طریق ابراهیم بن اسماعیل انصاری چنانچه در تحلیل سندی به آن اشاره شد طریق منفرد و بی اعتباری است. جدا از بحث اعتبار این طریق، توجه به تفاوت این تحریرها با تحریرهای ابن سعد، این موضوع بیشتر مشخص می‌شود که ابراهیم بن سعد در بروز و ظهور اولین تحریرها، با کدهای A1, A2, C1, C2, D1 (تاکید بر نقش عمر و زید بن ثابت) تأثیر به‌سزایی دارد. پس از تحریرهای صنعانی و ابن سلام به نقل از ابراهیم بن سعد چهار تحریر دیگر بدون کدهای E1, E2, E3 (اشاره به نقش و تأثیر خزیمه در فرآیند جمع قرآن) در فضائل الصحابه و مسند، از احمد بن حنبل (م ۲۴۱م) ظهور پیدا کرده است. محتوای این تحریرها تقریباً مانند تحریرهای قبلی است که البته در فضائل الصحابه، کدها و جزئیات بیشتری به روایت افزوده شده است. اولین تحریر منقول از یونس بن یزید شبیه به تحریرهای ابن سعد در همان مسند احمد بن حنبل ظهور پیدا کرده است و پس از آن نیز این روایت، شامل کدهای (A1, A2, B1, B2, C1, C2, C3, D1, D2, D3, E1, E3, E4, E5) در صحیح بخاری، سنن ترمذی و نسایی، مسند ابی یعلی و مصاحف ابن ابی داوود با ظهور طرق منفرد به نقل از شعیب و عبدالرحمن بن خالد بن مسافر از ابن شهاب گسترش یافته است.

۶. نتیجه‌گیری

در این پژوهش، پرتحریرترین روایت در رابطه با موضوع جمع قرآن در زمان ابوبکر؛ روایت «مقتل أهل الیمامه» با ۲۳ متن و ۱۳ طریق، با بهره‌گیری از تحلیل محتوای حدیث در تمام مراحل پژوهش با ۳ روش تحلیل منبع، تحلیل اسناد، تحلیل اسناد-متن، تاریخ‌گذاری و عدم انتساب آن به زید بن ثابت، مشخص شده است. نتایج به‌دست آمده در این پژوهش بدین ترتیب است:

۱- در تاریخ‌گذاری با روش تحلیل منبع، شاهد ظهور اولین تحریر از روایت در مسند طیالسی (م ۲۰۴) هستیم. لذا این روایت با کدهای A1, A2, A3, B1, B2, C1, C2, D1, D2 حداقل در ربع آخر قرن دوم موجود بوده است. همچنین از بین ۷ منبع روایی پیش از صحاح سته و شامل این روایت، شیخ شیخ مولفین ۵ منبع روایی، ابراهیم بن سعد است و به همین دلیل اهمیت نقش وی و بغداد در نشر این روایت مشخص می‌شود.

۲- در تاریخ‌گذاری با روش تحلیل سند، پس از رسم نمودار اسناد این روایت، در

نگاه اول ابن شهاب زهري حلقه‌ی مشترک اصلی این روایت به نظر می‌رسد، ولی پس از تأمل و بررسی بیشتر، ظاهری بودن این حلقه‌ی مشترک ثابت می‌شود. از میان ۵ طریق انشعاب یافته از ابن شهاب، تنها ۲ طریق آن (یونس بن یزید و ابراهیم بن سعد) طرق منفرد نیستند. با توجه به مقایسه‌ی فراوانی نقل از این دو روای و ظهور اولین تحریرها، در این قسمت نیز نقش ابراهیم بن سعد و وجود روایت و نشر آن در ربع دوم و سوم قرن دوم مشخص می‌شود.

۳- نتایج تاریخ‌گذاری با روش اسناد-متن، نشان‌دهنده‌ی وجود یک تحریر بلند و یک تحریر کوتاه در بین اولین تحریرهای این روایت است. تحریر بلند شامل کدهای A1, A2, A3, B1, B2, C1, C2, D1, D2 و برجسته ساختن نقش زید بن ثابت اشاره دارد. تحریر کوتاه نیز تنها شامل کدهای A2, A3 است. پس از آن تحریرهای طولانی‌تری را در فضائل القرآن و تفسیر عبدالرزاق صنعانی با کدهای D3, E1, E2, E3 و اشاره به نقش خزیمه در یافتن آیات مفقود شده شاهد هستیم. در ادامه نیز این روایت، شامل کدهای (A1, A2, B1, B2, C1, C2, C3, D1, D2, D3, E1, E3, E4, E5) در صحیح بخاری، سنن ترمذی و نسایی، مسند ابی یعلی و مصاحف ابن ابی داوود با ظهور طرق منفرد به نقل از شعیب و عبدالرحمن بن خالد بن مسافر از ابن شهاب گسترش یافته است.

۴- در پایان، آنچه در این روایت مشخص است تفاوت تحریرهای مختلف (وجود چند تحریر کوتاه و چند تحریر نسبتاً طولانی) همچنین بسط تدریجی این روایت و ظهور یا عدم ظهور برخی از گزاره‌هاست. بنابر آنچه گفته شد، نقش مؤثر ابراهیم بن سعد به فضیلت تراشی برای عمر و زید بن ثابت و به دنبال آن خزیمه بن ثابت و نسبت دادن امتیاز جمع قرآن به عمر در بازه‌ی زمانی ربع دوم و سوم قرن دوم (با توجه به تاریخ وفات ابراهیم بن سعد؛ ۱۸۳ق) مشخص می‌شود. احتمالاً با تاریخ‌گذاری دیگر روایات جمع قرآن به منشأ این بحث و شناخت دیگر راویان مؤثر برای نشر روایاتی با مضمون جمع قرآن و نسبت دادن این امتیاز به شخصیت‌های دلخواه در آن بازه‌ی زمانی نزدیک شویم.

منابع

قرآن کریم.

ابن اعثم کوفی، محمد بن علی، کتاب الفتوح، بیروت، دار الأضواء، ۱۴۱۱ق.

ابن حبان، محمد، الثقات، حیدرآباد، موسسه الکتب الثقافیه، ۱۳۹۳ق.

ابن سعد، أبو عبدالله محمد، الطبقات الکبری، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق.

- ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ دمشق، دمشق، دارالفکر، ۱۴۱۵ق.
- احمد بن حنبل، مسند الإمام أحمد بن حنبل، بیروت، موسسه الرساله، ۱۴۲۱ق.
- باقلائی مالکی، محمد بن طیب، الانتصار للقرآن، بیروت، دار ابن حزم، ۱۴۲۲ق.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، بیروت، دار طوق النجاة، ۱۴۲۲ق.
- بلاذری، أحمد بن یحیی، فتوح البلدان، قاهره، مکتبه النهضه المصریه، ۱۹۵۶م.
- حجتی، سید محمد باقر، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۰ش.
- حیدری نسب، علی رضا. "ابن شہاب زہری و عداوت اہل بیت علیہم السلام". پژوهش های قرآن و حدیث ۴۴، ۵ (۱۳۹۰): ۷۹-۹۹.
- خطیب بغدادی، ابوبکر، تاریخ بغداد، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۴۲۲ق.
- خوئی، سید ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، قم، دالرزہاء، ۱۳۷۵ش.
- دارابی، فرشته، اعتبار سنجی روایات جمع و تدوین قرآن کریم در زمان خلفای سه گانه، ایلام، دانشگاه ایلام، ۱۳۹۲ش.
- ذہبی، شمس الدین، ذکر أسماء من تکلم فیہ وهو موثق، الزرقاء، مکتبه المنار، ۱۴۰۶ق.
- _____، سیر اعلام النبلاء، بیروت، موسسه الرساله، ۱۴۰۵ق.
- _____، میزان الاعتدال فی نقد الرجال، بیروت، دارالمعرفه، ۱۳۸۲ق.
- رامیار، محمود، تاریخ قرآن، تهران، امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۶۲ش.
- زرکشی، محمد بن عبداللہ، البرہان فی علوم القرآن، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۸ق.
- زرکلی، خیرالدین بن محمود، الاعلام، بیروت، دارالعلم للملایین، ۲۰۰۲م.
- زرین قلم، فاطمہ، تحلیل انتقادی دیدگاه های محققان تاریخ قرآن در حوزه توحید مصاحف در دوره عثمان، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۹۷ش.
- زنجانی، ابو عبدالله، تاریخ القرآن، قم، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۴ق.
- شراب، محمد حسن، الامام الزہری عالم الحجاز و الشام، دمشق، دارالقلم، ۱۹۹۳م.
- طباطبائی، سید کاظم، و محسن رجبی قدسی. "بازخوانی روایات جمع قرآن بر پایه حدیث نزول قرآن بر هفت حرف". مطالعات فہم حدیث ۱، ۱ (۱۳۹۳ش): ۶۵-۹۳. doi: 10.30479/mfh.2015.1105
- طباطبائی، سید محمد حسین، قرآن در اسلام، تهران، دارالکتب الاسلامیہ، ۱۳۹۴ق.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵ق.
- طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تأویل القرآن، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۲۰ق.
- عاملی، سید جعفر، حقایقی مهم پیرامون قرآن کریم، ترجمہ: سید حسن اسلامی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۷ش.
- عجاج خطیب، محمد، اصول الحدیث علومہ و مصطلحہ، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۹ق.
- عسقلانی، ابن حجر، تقریب التہذیب، سوریه، دارالرشید، ۱۴۰۶ق.
- _____، تہذیب التہذیب، ہند، مطبعہ دائرہ المعارف النظامیہ، ۱۳۲۶ق.
- عسکری، سید مرتضی، القرآن الکریم و روایات المدرسین، بی جا، شرکہ التوحید، ۱۴۱۷ق.
- علی زاده، مریم، تحلیل دیدگاه های خاورشناسان در مورد روایات جمع و تدوین قرآن، قم، دانشگاه قم، ۱۳۹۱ش.
- فخرایی، کوثر، بررسی و نقد نظریات ہارالد موتسکی درباره جمع و تدوین قرآن، اصفہان، دانشکده علوم و معارف قرآن کریم، ۱۳۹۷ش.
- گلدزیہر، ایگناس. "حدیث و سنت". سید علی آقایی، مجموعہ مقالات تاریخ گذاری حدیث روش ها و نمونہ ہا، (۱۳۹۴): ۸۱-۱۰۶.
- مزی، یوسف بن عبدالرحمن، تہذیب الکمال فی اسماء الرجال، بیروت، موسسه الرساله، ۱۴۰۰ق.

موتسکی، هارالد. "جمع و تدوین قرآن: بازنگری در دیدگاه‌های غربی در پرتو تحولات جدید روش‌شناختی". مرتضی کریمی‌نیا، هفت آسمان، ۳۳ (۱۳۸۵).

_____، تاریخ گذاری حدیث؛ روش‌ها و نمونه‌ها، به کوشش علی آقایی، تهران، حکمت، ۱۳۹۴ ش.

_____، حدیث اسلامی خاستگاه و سیر تطور، به کوشش مرتضی کریمی‌نیا، قم، دارالحدیث، ۱۳۹۰ ش.

نولدکه، تودور. "تاریخ قرآن نقد و بررسی روایات جمع قرآن بازنگاری فریدریش شوالی". ترجمه: مرتضی کریمی‌نیا، علوم حدیث ۱۰، ۳۵-۳۶ (۱۳۸۴).

هولستی، آل-آر، تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۷۳ ش.
 ینبل، خوتیر. "نافع مولای ابن عمر و جایگاه او در آثار حدیثی مسلمانان". مزگان آقایی و راحله نوشاوند، تاریخ گذاری حدیث؛ روش‌ها و نمونه‌ها، (۱۳۹۴): ۲۸۵-۳۳۰.

Motzki, Harald, "The Collection of the *Quran: A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Development*", Der Islam, 2001.